

NA KRIŽOVATKE CIEST¹

Arméni medzi Perzskou a Osmanskou ríšou

BEÁTA ČIERNIKOVÁ

KATEDRA POROVNÁVACEJ RELIGIONISTIKY, FILOZOFICKÁ FAKULTA,
UNIVERZITA KOMENSKÉHO V BRATISLAVE

The Armenians have lived in an area where military and commercial roads meet since antiquity. This is the main reason why their land has for millenia been in the centre of interest of their more powerful neighbors. The presented paper focuses especially on the era when Armenia was split between the Persian and Ottoman Empires. Despite the fact that the Armenians relevantly contributed to the economic and cultural development of both empires, they still remained second-class citizens, always under the threat of forced conversion to Islam. Therefore the Armenian Christian Church played a significant role in maintaining ethnic identity among the Armenians.

Keywords: Armenian Kingdom, Route crossroads, Persian Empire, Ottoman Empire, Armenian Church

Hranice historickej Arménie sa v priebehu dejín často menili, ale jadrom vždy zostávala oblasť medzi tromi veľkými jazerami – Van, Sevan a Urmia. Je to oblasť, ktorú Arméni roztrúsení po celom svete stále pokladajú za svoju pôvodnú domovinu, „starú vlasť“. Nazývajú ju len *Jerkir*, teda Zem. Dnešná Arménska republika tvorí asi len 10% niekdajšej historickej Arménie.² Zo starej vlasti boli často vysídľovaní alebo často utekali a ich krajinu si delili medzi sebou cudzie mocnosti.

Historické pramene spomínajú vojenské ťaženia do tejto oblasti už v druhom tisícročí p.n.l., keď sa v tejto oblasti ešte nespomínajú žiadni Arméni (Dmitrijev, 2012: 91). Až v behistúnskom nápise Dária I. (550/549 – 486 p.n.l.) sa objavuje názov *Armina* (Arménia). Od tých čias sa názov Arménia objavuje v historických záznamoch veľmi často v súvislosti s nekonečnými vojnami na Blízkom východe. Strategický význam územia starovekej Arménie vzrástol najmä v 1. storočí p.n.l., keď sa jej susedmi stali dve veľké mocnosti – Východorímska ríša a Parthia. Niekoľko storočí sa tieto dve veľké ríše snažili získať nad Arméniou kontrolu a arménski vládcovia sa pokúšali diplomatickou cestou uchrániť svoju krajinu a národ pred nebezpečenstvom hroziacim z východu aj z zá-

padu. Staroveká Arménia mala strategickú polohu, bola akýmsi mostom medzi východom a západom. Viedli cez ňu cesty, po ktorých bolo možné presúvať veľké vojská a cez ktoré bolo možné zaútočiť na znepriateľenú ríšu. Okrem toho mali Arméni jednu z najlepších kavalérií svojej doby, a preto si ju obe ríše chceli získať na svoju stranu. Navyše sa na jej území nachádzali bohaté mestá a rozkvitajúce poľnohospodárske usadlosti, o ktorých písali už antickí autori (Dmitrijev, 2012: 93). Rímska ríša aj Parthia sa ju snažili ovládnuť aj z ekonomických dôvodov. Antickí autori spomínajú množstvo dobytka, čo iste nebolo zanedbateľné pre zásobovanie vojska.

Postavenie Arménie sa zhoršilo, keď v roku 301 prijala ako štátne náboženstvo kresťanstvo. Z jednej strany sa tým postavila proti Rímu, kde bolo kresťanstvo zrovnoprávnené s inými náboženstvami až v roku 313 milánskym ediktom. Vládnuci kráľ Veľkej Arménie Trdat III. (250 – 330) bol vychovaný v Ríme a vďaka Rímu získal aj korunu. Na druhej strane sa v Iráne začiatkom 3. storočia n.l. ujala vlády nová dynastia perzských Sásánovcov. Irán sa aj dovtedy vyznačoval značnou netolerantnosťou k iným náboženstvám. Nová dynastia mala však k nenávisti aj iný dôvod. Od 1. storočia n. l. vládli v Arménii členovia

1 Príspevok vznikol na Katedre porovnávej religionistiky FiF UK v Bratislave v rámci riešenia grantového projektu VEGA 1/0050/14.

2 V nasledujúcom texte používam termín Arménia ako názov historickej Arménie. Termín Arménsko považujem za správne len pre Arménsku republiku, ktorá vznikla v roku 1918, v roku 1920 sa stala súčasťou Sovietskeho zväzu a v roku 1991 bola obnovená ako nezávislá Arménska republika.

jednej vetvy parthských Aršakovcov. S predchádzajúcou parthskou dynastiou mala nová dynastia Sásanovcov veľmi nepriateľské vzťahy, ktoré preniesla aj na arménskych vládcov (Trever, 1959: 173).

Rozdelenie Veľkej Arménie

Prvýkrát bola Veľká Arménia rozdelená v roku 387. Spočiatku si Rím a Perzia medzi sebou podelili časti historickej Arménie približne na polovicu s tým, že zostala tzv. Vnútorná Arménia pod vládou arménskych Aršakovcov. Popri tom sa ale snažili o úplnú likvidáciu akejkoľvek suverenity Arménskeho kráľovstva. Už v rokoch 390 – 391 sa Rímu podarilo zlikvidovať aj náznak arménskej vlády vo svojej ríši. Vo východnej časti Arménie pod kontrolou Peržanov sa im podarilo udržať inštitút kráľovskej vlády až do roku 428, keď bol vlády zbavený Artašes III. (vládol 422 – 428),³ posledný kráľ Veľkej Arménie z dynastie Aršakovcov. Jeho územia prešli pod správu sásánovského Iránu (Dmitrijeva, 2012: 104). Arménia bola rozdelená na dve nerovnaké časti: západné oblasti pripadli Rímskej ríši a východné, asi tri štvrtiny celého územia krajiny sásánovskej Perzii.

Vojny prebiehajúce v 4. stor. a rozdelenie krajiny v roku 387 zabránili Arménom zúčastniť sa v roku 381 na carihradskom a v roku 431 na efezskom cirkevnom koncile. Ich rozhodnutia však akceptovali, rovnako ako závery nikejského koncilu. Po roku 428 sa situácia Arménov ešte zhoršila. Cirkev, ktorej hlavnou úlohou v tom období bolo udržať pri živote arménsky národ, bola oslabená stratou svojho katolikosa. Katolikos⁴ Sahak bol totiž poslaný do vyhnanstva do vnútorných oblastí Perzie a na jeho miesto bol vymenovaný „antipatriarcha“ Surmak a ďalší, ktorých ľud neuznal. Za vlády perzského kráľa Jazdkarta II. (438 – 457) nastalo opäť úporné prenasledovanie kresťanov. Peržania ničili nie tak dávno vybudované kresťanské chrámy a pod hrozbou smrti nútili Arménov prijať mazdaizmus. Artašatský cirkevný snem v roku 449 vyzval veriace k boju proti Peržanom. Do čela povstania sa postavil knieža Vardan Mamikonjan. Rozhodujúca bitka v Avarajskom poli⁵ 26. mája 451 vošla do dejín ako svätá vojna Arménov (Šaginjan, 2001: 40). Obrovskou presilou Peržanov boli síce Arméni porazení, predsa dosiahli isté morálne víťazstvo: perzskí mágovia sa vrátili domov. Boje pokračovali až

do roku 485, keď si Arméni konečne vybojovali autonómiu a náboženskú slobodu. Hoci Arméni žiadali o pomoc Byzanciu, neboli vypočutí a v kritických bojoch ostali osamotení. Byzantský imperátor Markianos (392 – 457) ich nielenže nepodporil, ale o pripravovanom povstaní poslal správu perzskému vládcovi. Zrejme to bol jeden z dôvodov, prečo Arméni odmietli závery chalcedónskeho koncilu, ktorý sa konal v čase po avarajskej bitke a oni sa na ňom z pochopiteľných dôvodov nezúčastnili. Závery chalcedónskeho koncilu sa k Arménom dostali prostredníctvom sýrskych monofyzitov. Prvý dvinský cirkevný snem⁶ v rokoch 505 – 506 sa prihlásil k Henotikonu cisára Zenona (474 – 491) a druhý dvinský snem v roku 554 sa definitívne postavil proti Chalcedónu. Arménska cirkev išla ďalej vlastnou cestou ako monofyzitská cirkev a začala od roku 522 počítať novú éru, vlastný letopočet bez prestupných rokov.

V roku 591 Byzancia obsadila aj veľkú časť arménskych území, patriacich dovedy Perzii. V roku 640 do Arménie prvýkrát vtrhli vojská arabského kalifátu, ktorý na polduha storočia ovládol aj tieto územia. V roku 885 sa podarilo obnoviť Arménske kráľovstvo pod vládou dynastie Bagratovcov. V druhej polovici 10. storočia však Byzancia znovu začala útočiť na Arméniu, až sa jej ju postupne podarilo ovládnuť. V roku 1045 zaniklo aj kráľovstvo Bagratovcov. Nezávislými zostali dve malé kráľovstvá v Sjuniku a Tašíre a niekoľko malých kniežatstiev. Vláda Byzancie však netrvala dlho, ríša podľahla Turkom. Ešte raz sa podarilo Arménom vytvoriť vlastný štát v Kilikii. Kilikijské arménske kráľovstvo vzniklo v roku 1080 a podľahlo egyptským mamlúkom v roku 1375.

Nástup Osmanskej ríše

Prehľad arménsko-tureckých vzťahov začala ešte v 9. storočí, keď prvé turkické kmene začali zo Strednej Ázie prenikať do Zakaukazska. Tento proces v 10. – 11. storočí stále silnel. V roku 1071 Turci Seldžukovia v bitke pri Manazkerte (Manzikerte) porazili už oslabenú Byzantskú ríšu a založili svoj prvý štát – Rímsky sultanát, v ktorom sa ocitla aj celá historická Arménia a vnútorná časť Anatólie. Koncom 13. storočia po mongolskom vpáde sa na arménskych územiach usadili Kadžari, potom prišiel vpád Timurových hord. Proces postupného obsadzovania ar-

3 Podľa niektorých stredovekých prameňov sa mohol narodiť v roku 406 alebo 407. Po zvrhnutí z trónu o jeho osude nie je nič známe.

4 Titul arménskeho katolikosa (najvyšší predstaviteľ Arménskej cirkvi) bol pôvodne Katolikos Veľkej Arménie (*Hajoc mecac kathoghikos*). Od druhej polovice 11. storočia sa začala zdôrazňovať národnosť a titul bol Hajoc kathoghikos, čo znamená Arménsky katolikos, ale zároveň aj Katolikos Arménov. V súčasnosti je jeho titul Katolikos všetkých Arménov (*Amenahajoc kathoghikos*).

5 Avaraj sa dnes nachádza na území Iránu.

6 Arménske cirkevné snemy sa v období 6. – 8. storočia zvolávali do mesta Dvin, kde sa v tom čase nachádzalo sídlo arménskeho katolikosa. Cirkevné snemy riešili predovšetkým otázky vierouky a ich uznesenia sú súčasťou arménskych cirkevných kánonov. Na všetkých arménskych cirkevných snemoch sa zúčastňovali a dodnes zúčastňujú okrem cirkevných hodnostárov aj predstavitelia svetskej moci.

ménskych území pokračoval aj v 15. storočí. V roku 1410 sa stali súčasťou turkménskeho kmeňového zväzu Kara-Kojunlu (Čierna ovca) so sídlom v Tabríze, o pol storočia neskôr si však toto územie privlastnil nový zväz Ak-Kojunlu (Biela ovca). Postupné prenikanie stredoázijských kočovných kmeňov do Zakaukazska malo pre tamojšie obyvateľstvo vážne následky. Úrodné polia boli premenené na pastviny, rozvinuté poľnohospodárstvo ustupovalo kočovnému chovu dobytka, mnohé mestá boli zničené. Seldžukovia pripravili podmienky pre vznik Osmanskej ríše. V posledných rokoch svojej existencie sa Rímsky sultánát rozpadol na rad menších štátnych útvarov v Anatólii. Jedným z nich bolo aj panstvo Osmana I. (1259 – 1326), ktorý neskôr založil Osmanskú ríšu.

V roku 1510 iránsky šáh Ismail I. (1487 – 1524), zakladateľ dynastie Sáfíovcov porazil zväz Ak-Kojunlu a ovládol okrem iného aj Východnú, teda Zakaukazskú Arméniu. To bol začiatok stáročného súperenia o nadvládu v Zakaukazsku medzi Osmanskou ríšou a sáfíovskou Perziou, keď vláda nad Zakaukazskom prechádzala neustále z rúk do rúk. Nekonečné vojny medzi Osmanskou ríšou a Perziou znamenali pre Arménov neznesiteľné utrpenie. Len počas rokov 1513 – 1737 sa v dôsledku turecko-perzských vojen zmenila kontrola nad jerevanskou oblasťou štrnásťkrát. Hranice sa neustále posúvali a za vojskami zostávala len spálená zem. Obidve strany vypaľovali mestá a dediny, ničili zásoby úrody, aby nepriateľ na prípadnom dobytom území nemal žiadne prostriedky. Vojny na chvíľu prerušila Amasijská mierová zmluva v roku 1555, ktorá určila aj hranice.

Vo Východnej Arménii šáh Ismail I. do arménskych oblastí presídlil jemu verné turkické kmene. Takto presídlil viac ako päťdesiat tisíc kadžarských rodín do pohraničných oblastí, kde žili Arméni. Napriek tomu ešte v 17. storočí na týchto územiach tvorili Arméni väčšinu.

Veľký sürgün šáha Abbása

Oveľa väčší úder Arménom však zasadil šáh Abbás I. (1571 – 1629), keď v roku 1604 z nestabilných pohraničných území násilne presídlil do vnútrozemia Perzie asi dvestopäťdesiat tisíc Arménov. Podľa arménskeho historika 17. stor. Arakela Davrižeciho šáh Abbás dal príkaz svojim vojvodcom, aby každý z nich so svojim vojskom vyhnal obyvateľov jedného *gavaru*.⁷ Obyvateľstvo mesta Jerevan, Araratskej oblasti a príľahlých *gavarov* zveril Amirguna chánovi. Šáh pod hrozbou smrti prikázal vyhnať všetkých obyvateľov, či už je to kresťan alebo muslim (Davrižeci,

1973: 40). Vojvodcovia vyhнали obyvateľstvo im zverených *gavarov* a prihnali ich do Araratského *gavaru*. Masa ľudí siahala od Garnijských hôr až po rieku *Jerasch* (Araks). Vojská za sebou vypaľovali všetky dediny, aby pre Turkov nič neostalo (Davrižeci, 1973: 41). Osmanské vojská sa blížili, a tak Peržania začali zabíjať Arménov a desiatky tisíc ľudí nahnali do rieky. Davrižeci veľmi emotívne opisuje priebeh prechodu cez rieku, v ktorej zahynulo množstvo ľudí, najmä starcov, žien a detí (Davrižeci, 1973: 43-44). Tých, ktorí sa dostali na druhý breh, čakali ďalšie strasti na ceste. Presídľovanie trvalo celkovo asi osem rokov, do uzatvorenia mierovej zmluvy s Osmanskou ríšou v roku 1620. Bola to stratégia „vypálenej zeme“. Arménov usadili v Isfaháne a okolí.

Davrižeci opisuje aj osud najbohatšieho mesta Džugha⁸ (Džulfa) s asi päťdesiatimi obyvateľov. Obyvatelia mesta dostali tri dni na to, aby opustili svoje domovy a mesto. Kto sa omešká, ujde, alebo ukryje, ten bude zabitý. Obyvatelia prišli o svoje majetky, nemali ako si ich odviezť. Kňazi zobrali kľúče od chrámu, ľudia od svojich domov. Za mestskou bránou sa pomodlili a s plačom hodili kľúče do rieky. Peržania im síce pomohli dostať sa cez rieku, ale vzali im všetko čo sa im zapáčilo: nielen cennosti, ale aj ženy, dievčatá či deti a nechali ich tam. Šáh vojská poslal naspäť, aby zapálili každý jeden dom v meste (Davrižeci, 1973: 60-63). Po dlhých strádaniach aj džughania prišli do Isfahánu.

Džugha ležala na križovatke karavánnych, ale aj vojenských ciest. Perzská ríša obsadila Džughu už v roku 428, po 195 rokoch prešla pod vládu Byzantskej ríše, neskôr ju dobyli Arabi, Seldžukovia, Mongoli, aj Timur. Veľký rozkvet mesta prebiehal najmä v období medzi 10. až 12. storočím, keď tadiaľ viedli všetky cesty spájajúce východ a západ. V 15. až 17. storočí obchodovali kupci z Džughy s Indiou aj západnou Európou. Do Európy dovážali najmä hodváb. Ale džughanci boli aj slávnymi zlatníkmi a šperkármi, tkáčmi, výšivkármi, hrnčiarimi a kamenármi. Džugha bola tiež jedným z najznámejších arménskych centier písomnej kultúry, presláveným iluminovanými rukopismi. Dá sa pochopiť, že šáh takéto bohaté mesto nechcel odovzdať Turkom. Presídlenie Arménov malo okrem vojenských aj politické a ekonomické ciele. Obyvateľom Džughy daroval šáh na okraji Isfahánu pozemky, kde si vybudovali mesto Nor Džugha (Nová Džulfa) (Davrižeci, 1973: 64). Arméni Novej Džulfy dostali samosprávu a volili si starostu, ktorý ich zastupoval pred vládou. Na druhej strane im dal šáh veľmi tvrdé podmienky. Napriek tomu, že im pôdu

⁷ *Gavar* je administratívna jednotka delenia Veľkej Arménie. V rôznych obdobiach ich bolo od 120 do 200.

⁸ Džugha (Džulfa) sa nachádzala na území dnešného Nachičevanu.

daroval, museli do troch rokov splatiť dlh štyristo *tu-manov*. Ak by peniaze nesplátili v termíne, mali konvertovať na islám, alebo dať šáhovi do služby svoje deti.

Akokoľvek nenávisťne píše Davrižeci o šáhovi Abbásovi a označuje ho za „sídlo diabla“, nakoniec konštatuje, že Abbás mal Arménov rád, najmä džughancov. Píše, že šáh „sa priatelil s Arménmi a ctil si ich“ a často „prichádzal k nim domov a jedol a pil s nimi“ (Davrižeci, 1973: 79). Abbás nielenže jedol s Arménmi jedlo, ktoré nebolo pripravené podľa islámskych predpisov, ale pil s nimi aj víno. Tiež ich pozýval k sebe domov, k svojmu stolu a vzdával im počesť rovnako ako svojim veľmožom (Davrižeci, 1973: 79). Údajne sa zaujímal aj o kresťanské obrady a zaviedol medzi šľachtou akúsi módu navštevovať kresťanské chrámy počas ich sviatkov. V 17. storočí v Perzskej ríši navštevovala perzská aristokracia arménske chrámy a pozývali tam aj zahraničných hostí. Zabávať Peržanov počas svojich náboženských sviatkov sa stalo takmer povinnosťou Arménov, hoci v druhej polovici 17. storočia mohli svoje sviatky sláviť len na priamy príkaz vládnika (Rodionova, 2007: 166). Počas sto rokov od založenia Novej Džulfy tam bolo postavených dvadsaťštyri arménskych chrámov.

Rozdelení medzi Osmanskou a Perzskou ríšou

V Západnej Arménii, teda v Osmanskej ríši, žilo asi 60% obyvateľov historickej Arménie. V rovnakom čase, keď vo Východnej Arménii uskutočňoval šáh Abbás tzv. „veľký *sürgün*“, teda násilné presídľovanie Arménov, zo Západnej Arménie ich utekali tisíce do Istanbulu a ďalších miest pred pogromami a rabovaním bánd počas *dželálijských* povstaní. Bola to rebélie, ktorou dedičania reagovali na žalostné podmienky spôsobené neustálymi vojnami medzi Osmanskou ríšou a Perziou. Pridávali sa k zbojníkom a prepusteným žoldnierom (Arménske kroniky od jezera Van, 2011: 18). Po prvej fáze týchto povstaní nastúpil hladomor a epidémie. Migrácia bola taká veľká, že sultán Ahmed I. (1590 – 1617), ktorý chcel ovplyvniť odtok Arménov, vydal príkaz, že všetci sa musia vrátiť na miesto svojho pôvodného bydliska.

Obyvateľstvo východnej Anatólie bolo už v 16. storočí národnostne veľmi zmiešané. Žili tam Arméni, Kurdi, Turci, Turkméni, Asýřčania, Židia, Arabi a ďalší. Vedľa seba žili poľnohospodári, nomádi aj polonómádi. Nemenej rôznorodé bolo aj náboženské zloženie obyvateľstva. Žili tu Arméni, sýrski kresťania, nestoriáni, ale aj jezidi. A samozrejme muslimovia (Arménske kroniky od jezera Van, 2011: 11). Nesmieme zabúdať ani na to, že tu bola hranica aj medzi sunnitským a šiitským islámom. Aj to bola jedna z príčin

neustálych trení medzi dvomi veľmocami – sunnitskou Osmanskou ríšou a šiitským Iránom. Východnú Anatóliu ovládla Osmanská ríša na začiatku 16. storočia a jej vláda bola neustále spochybňovaná susednou Perziou. Tunajšie obyvateľstvo najviac trpelo neustálymi vojnami. Úrodu buď zabrala niektorá armáda, alebo ju spálila, aby sa k nej nedostal nepriateľ, obyvateľstvu neustále hrozil hladomor. O hrôzach vojny a jej následkoch výrečne hovoria súdobé arménske kroniky, či už žili ich autori v Západnej alebo Východnej Arménii. V pohraničí medzi životom Arménov v Perzii a v Osmanskej ríši príliš veľké rozdiely neboli.

Historici často hovoria, že Arménom zabezpečovala lepšie podmienky Perzia. Je to však len čiastočná pravda a platilo to isté obdobie. Šáh Abbás I. im dovolil na druhej strane rieky pri hlavnom meste Perzie Isfaháne vybudovať si mesto, ktoré nazvali Nová Džulfa. Mesto malo v roku 1620 asi tridsaťtisíc obyvateľov. Vďaka arménskym kupcom sa do Novej Džulfy preniesol aj obchod s hodváhom. Šáh takto chcel zmeniť trasu hodvábovej cesty, aby sa Osmani nemohli obohacovať prostredníctvom džulfianskych kupcov. Nie celkom sa to podarilo, lebo zachovaná zostala aj stará turecká trasa, hoci arménski kupci vytvorili aj nové cesty. To, že Arméni boli kresťanmi, pomáhalo najmä v obchodoch s Európou.

Ku koncu svojho života začal Abbás I. kvôli konfliktu s Portugalcami na ostrove Hormuz prenasledovať kresťanov, teda aj Arménov. Boli nútení prijať islám, vykonávať muslimské obrady, učiť sa Korán. Preto sa v celom Iráne búrili, kupci sa nevracali zo zahraničných ciest, obchod s hodváhom upadal. Po Abbásovej smrti si vládcovia zachovali istú blahosklonnosť k Arménom a nemiešali sa do ich záležitostí. Tento stav prispel k tomu, že ich kultúrny život sa búrlivo rozvíjal. Arménski kupci, ktorí obchodovali s európskymi krajinami, priniesli do Iránu mnohé prvky európskej kultúry. Neboli to len prvky materiálnej kultúry, ale aj duchovnej. Napríklad istý kupec Aveltis, keď v Európe spoznal maliarske umenie, žiadal od arménskych duchovných, aby mohol vymalovať chrám, ktorý bol celkom bez malieb, ako to bolo vo všetkých ich chrámoch. Nakoniec mu to dovolili a muslimovia potom chodili do tohto chrámu ako do divadla, aby si užívali pohľad na tie obrazy (Rodionova, 2007a: 167). Peržania ich síce podozrievali z uctievania modiel, ale neprikázali odstrániť maľby z chrámu. O európske umenie sa zaujímal aj Arméni, ktorí konvertovali na islám. Kultúrny život Novej Džulfy rozkvital. V roku 1630 tam arménsky vzdelanec Chačatur Kesaraci založil arménsku školu, kde sa vyučovala hudba, poézia, kaligrafia a filozofia. V roku 1638 bolo v Novej Džulfe založené prvé knižné vyda-

vateľstvo v Iráne. Vydávalo kresťanskú literatúru v arménskom jazyku, až kým za vlády Sultána Hussaina (1668 – 1694) nebolo zavreté (Rodionova, 2007b: 169). Ale rozvoj kníhtlače prebudil u iránskych Arménov ideu oslobodenia spod muslimskej vlády, čo sa prejavilo v proruskej orientácii.

Aj neskôr boli Arméni v Perzii menej prenasledovaní ako iní kresťania alebo Židia. Začiatkom 18. storočia však perzekúcie a vysoké dane vyvolali medzi nimi veľkú vlnu emigrácie najmä do Indie.

V Osmanskej ríši musíme rozlišovať medzi istanbulskými a anatolskými Arménmi. Anatolskí Arméni sa s Turkami stretli ako s dobyvateľmi a museli znášať všetky ťažkosti života podrobeného národa. Oproti tomu istanbulská arménska komunita vznikla ako výsledok politiky osídľovania osmanských sultánov a získala rôzne výhody. Nebola to náhoda, pretože sultáni vedome podporovali rivalitu medzi jednotlivými národnostnými menšinami. Pozície gréckej náboženskej a obchodnej elity totiž zostali silné aj po dobytí Konštantínopolu Turkami v roku 1453 a po začlenení balkánskych ortodoxných veriacich pod jurisdikciu gréckeho patriarchu sa ešte viac upevnili. A tak Turkom prišli vhod zo Španielska vyhnaní Židia a najmä Arméni, považovaní za odvekých rivalov Grékov, aby do istej miery oslabili pozície Grékov. Židia a Arméni sa stali súpermi nielen Grékov, ale rivalizovali aj medzi sebou.

Nemuslimskí obyvatelia ríše neboli rozlišovaní na etnickom základe, ale podľa náboženstva do tzv. *milletov*. *Millet* bola nábožensko-politická jednotka, ktorej predsedal ich náboženský vodca a ktorú riadila volená rada, takže im bola zaručená určitá forma samosprávy a mohli slobodne vyznávať svoje náboženstvo. V Osmanskej ríši boli tri *millety*: *Jahudi* (Židia), *Rúmí* (pravoslávni kresťania) a *Ermeni*. Do arménskeho *milletu* boli začlenení aj členovia starých východných cirkví, tiež maroniti a bogomilovia. Na území Osmanskej ríše bol za Arména považovaný každý, kto bol členom arménskeho *milletu*, a to bez ohľadu na to, aký jazyk používal. V každodennom živote totiž mnohí používali turečtinu na úrovni materinského jazyka. Ich poturčeniu však bránilo, že si udržali vlastné náboženstvo aj kultúru, vrátane písomníctva.

Nebezpečenstvo fyzickej likvidácie však Arménom neustále hrozilo v Osmanskej aj Perzskej ríši. V 15. až 18. storočí opustilo svoju vlasť množstvo Arménov, ktorí sa usadili na Kryme, v Poľsku, Rumunsku, Maďarsku, ale aj vo Francúzsku a ďalších krajinách. Napríklad Mehmed III. (1566 – 1603) prikázal bez akýchkoľvek príčin zabiť sedemsto kresťanov. Už predtým, počas vlády Selima I. (1465/1466/1470 – 1520), bolo zavraždených štyridsaťtisíc šítov, hlavne Kurdov.

Chystal sa vyvraždiť aj všetkých kresťanov v ríši. Chcel totiž naplniť svoju ideu „jeden štát, jeden národ, jedno náboženstvo“ (Stepanjan, 2014). Podarilo sa ho presvedčiť, že pre ríšu bude výhodnejšie, ak budú platiť vyššie dane.

Vidiecke obyvateľstvo východnej Anatólie sa tradične venovalo poľnohospodárstvu a patrilo do kategórie poddaných, ktorí platili dane do štátnej pokladnice, ale majetná vrstva mestských obyvateľov tvorila privilegovanú vrstvu, ktorej boli dane odpustené za ich služby sultánovi. Arméni, ale aj Gréci a Židia v Istanbuli a ďalších veľkých mestách na západe ríše, boli väčšinou obchodníci alebo vynikajúci remeselníci, diplomati a tak významnou mierou prispievali k ekonomickému rozvoju ríše.

Arménska cirkev

Arménsku menšinu voči vládnej moci zastupoval ich náboženský vodca. Úloha cirkvi bola v tomto období neľahká. Arménska apoštolská cirkev, založená v roku 301, od svojich počiatkov zjednocovala národ a v obdobiach, keď Arménia stratila svoju nezávislosť, cirkev im nahrádzala aj štát a tak sa pričínala o prežitie národa, pomáhala im zachovávať národnú identitu a kultúru. Sídлом Katolikosa všetkých Arménov bol v prvých storočiach Vagharšapat (dnešný Ečmiadzin). Od 6. storočia sa sídlo katolikosa postupne presúvalo do rôznych politických centier v Arménii. V roku 1441 sa definitívne vrátilo do Ečmiadzinu z kilikijského Sis. Situáciu komplikovalo, že vtedajší katolikos odmietol Sis opustiť a preto si cirkevná rada zvolila nového katolikosa. Tento spor sa vlastne týkal aj toho, že Kilikia v dôsledku svojho postavenia na západe sa dlhodobo zblížovala s rímsko-katolíckou cirkvou, čo klérus z Anatólie a Zakaukazska odmietal. A tak od 15. storočia existujú v Arménskej cirkvi dva katolikosáty. V súčasnosti katolikosát Veľký dom Kilikia uznáva prvenstvo Ečmiadzinu. V Osmanskej ríši hral dôležitú úlohu aj arménsky patriarchát v Jeruzaleme. Rozdelením Arménie na Východnú a Západnú bola aj cirkev teritoriálne rozdelená. Dve časti jednotnej cirkvi sa niekoľko storočí rozvíjali v rôznych podmienkach a mali rôzny právny status. To sa odzrkadlilo aj na hierarchii cirkvi, aj na vzájomných vzťahoch jednotlivých spoločenstiev v rámci nej. Ečmiadzin sa nachádzal vo Východnej Arménii, ovládanej Perziou, kde napriek istým privilegiám zostali Arméni neplnoprávnou náboženskou menšinou a ich život sa musel podriaďovať *šarii*. Šáh bol voči kresťanom tolerantný, istý čas dokonca povolil muslimom ženiť sa s kresťankami. Abbás I. chcel asimilovať Arménov, preto rozmyšľal o prenesení sídla Katolikosa všetkých Arménov v Ečmiadzine do svojho sídelného mesta. Mali zbúrať Eč-

miadzin a z jeho kameňov vybudovať nový kláštor v Isfaháne. V roku 1614 bolo do Isfahánu skutočne privezených päťdesiat kameňov vybúraných z Ečmiadzinského chrámu, tiež sväté predmety a relikvie, najmä pravica sv. Grigora Lusavoriča, zakladateľa arménskej cirkvi. Plán Abbása I. sa nenaplnil pre odpor arménskych duchovných a tiež bohatých kupcov z Novej Džulfy. Keď sa arménski biskupi, kňazi a veriaci dozvedeli, že v chrámoch sv. Hripsime a sv. Gagane v Ečmiadzine rozkopávajú zem, aby previezli ostatky svätých, vznikla obrovská vlna povstání (Rotionova, 2007: 166-167). Pravicu sv. Grigora uschovával vo svojom dome hodža Safar do roku 1638.

Po dobytí Konštantinopolu sultán Mehmed II. (1432 – 1481) zriadil v tomto meste v roku 1461 arménsky patriarchát. Prvým patriarchom sa stal arcibiskup Bursy Ovagim I., ktorý prijal menovaci *fermán* priamo z rúk sultána. Jeho právomoci boli veľmi široké, bol nielen náboženským, ale aj svetským vodcom svojho ľudu. Bol zodpovedný za výber daní, jeho sudcovia rozhodovali vo veciach arménskeho *milletu*, disponoval aj vlastným väzením (Stepanjan, 2014). V Osmanskej ríši sa nachádzali aj dva katolikosáty – kilikijský a achthamarský. Tieto boli hierarchicky podriadené katolikosovi všetkých Arménov v Ečmiadzine, ale administratívne konštantinopolskému patriarchovi, hoci ten bol iba arcibiskupom. Achthamarský katolikosát bol zrušený v roku 1895.

Arméni v Perzii nedisponovali žiadnou autonómiou, a tak bola Arménska cirkev jedinou inštitúciou, ktorá mohla zastupovať národ pred štátnou mocou a ovplyvniť tak život arménskej menšiny. Katolikosovi Movsesovi III. Tatevacimu sa podarilo upevniť postavenie cirkvi, dosiahol zrušenie daní pre ňu a dal opraviť svätý Ečmiadzin. Jeho následník Phillipos I. Albakeci nechal previezť pravicu sv. Grigora Lusavoriča z Isfahánu späť do Ečmiadzinu. Snažil sa upevniť vzťahy biskupstiev v Perzii a Osmanskej ríši. V roku 1651 zvolal cirkevný snem v Jeruzaleme, kde boli vyriešené všetky protirečenia medzi autonómnymi stolicami Arménskej apoštolskej cirkvi, vyvolané politickým rozdelením. V druhej polovici 17. storočia však došlo ku konfliktu medzi Ečmiadzinom a stále silnejúcim konštantinopolským patriarchátom. Patriarcha Jegiazar bol za podpory Vysokej Porty vyhlásený za najvyššieho katolikosu arménskej cirkvi proti zákonne zvolenému Katolikosovi všetkých Arménov so sídlom v Ečmiadzine. Katolikos Hakob VII. Džulfaeci v rokoch 1664 a 1679 navštívil Istanbul a viedol rozhovory s patriarchom o jednote a vymedzení právomocí. Na základe ich dohody, po Hakobovej smrti v roku 1680, zaujal prestol v Ečmiadzine Jegiazar a tak jediná hierarchia a jediný prestol Arménskej cirkvi boli zachované.

V 17. storočí sa v Osmanskej ríši dramaticky zvýšil počet katolíckych a neskôr aj protestantských misiónárov. V dôsledku ich pôsobenia v Anatólii časť veriacich starých východných cirkví konvertovala napriek tomu, že väčšina kresťanov sa snažila zachovať si svoju vieru ako „dedičstvo otcov“. Napriek odporu aj časť arménskych biskupov konvertovala a v roku 1740 vznikla Arménska katolícka cirkev.

Kultúrny prínos Arménov

Vďaka cirkvi sa v Západnej Arménii rozvíjala aj kultúra a veda. V arménskych kláštoroch písali svoje práce arménski historici a kronikári, ale vznikali tam aj vzácne poetické diela. Rozvíjala sa naďalej aj knižná miniatúra a tkanie kobercov. Na poli vedy to bola predovšetkým filozofia a medicína. Znáмым arménskym lekárom bol Amirdovlat Amasiaci (1420 – 1496), ktorý bol osobným lekárom sultána Mehmeda II. (1420 – 1496). Napísal niekoľko kníh o medicíne. Jeho súčasníkom bol aj lekár Grigoris, ktorý v prvej časti svojho diela opisuje recepty tristotridsať liekov. Prvú arménsku tlačenú knihu vydal mních Hakop Megapart v Benátkach roku 1512. Druhú vydal Abgar Tochteci v roku 1565 tiež v Benátkach. Neskôr v roku 1567 založil prvú typografiu v Konštantinopole. Prvé papierové peniaze v ríši vytlačil Armén Rafael Gazančjan. Aj jeden z najslávnejších staviteľov Osmanskej ríše Sinan bol Arménom, ale bol prinútený konvertovať na islám. Tým vlastne akoby prestal byť Arménom, pretože arménska identita sa vždy spájala s príslušnosťou k Arménskej cirkvi. Sinan vytvoril v Osmanskej ríši asi 300 stavieb, medzi najznámejšie patrí Sulejmanova mešita v Istanbule a Selimova mešita v Edirne. Vybuďoval aj hrobku sultána Sulejmana a jeho milovanej manželky Hürrem. Významná bola aj staveľská dynastia Baljan, ktorá svoje stavby tvorila poldruha storočia od polovice 18. storočia. Vybuďovala paláce, mešity aj arménske kresťanské chrámy. Ich dielom je aj slávny palác Dolmabahče a tiež palác Beşiktaşi. Rod Baljan patrila k privilegovanej triede *amira*. Bol to titul, ktorý sultán udeľoval od 16. storočia niektorým vplyvným arménskym rodom, sídliacim v Istanbule, ktoré boli v stálom kontakte s Vysokou Portou, teda s osmanskou vládou. Boli to predovšetkým členovia bohatej obchodníckej elity. Titul *amira* bol dedičný.

Najviac prispeli Arméni k rozvoju ekonomiky Osmanskej ríše. Spočiatku to boli najmä kupci prevažujúci vzácny tovar po hodvábnnej ceste. Ich karavány privážali z Ázie hodváb, bavlnu, korenie a drahokamy. Nevyužívali len suchozemské trasy, ale mali svoje lode v Stredomorí aj v Indickom oceáne. Arménski kupci poslúžili sultánovi aj ako diplomati v európskych krajinách a v ríši ako tlmočníci. V Istan-

bule sa podľa dobových záznamov venovali Arméni stoosemdesiatimdeviatim remeslám. Boli napríklad skúsenými zlatníkmi. Neskôr to boli predovšetkým bankári, ale pôsobili aj v štátnej administratíve.

Napriek všetkému však zostali *dhimmi*, teda nemuslimovia, rešpektujúci vládnuce postavenie islámu. Platili vyššie dane a za to mohli slobodne vyznávať svoje náboženstvo. Boli druhoradou kategóriou obyvateľstva. Nesmeli vlastniť ani nosiť zbrane, nemohli svedčiť na vyšších súdoch a podobne. Niet divu, že sa nikdy nevzdali myšlienky na oslobodenie svojho národa. Aj v tomto sa snažila zastúpiť svoj národ cirkev.

Cárske Rusko a Osmanská ríša

Počas stáročí pod nadvládou Osmanskej ríše a Perzie sa uskutočnil celý rad tajných cirkevných snemov, na ktorých sa rokovalo o novej pomoci od európskych vládcov. Takýto tajný snem zvolal už v roku 1547 katolikos Stephannos V. Salmasteci do Ečmiadzinu. Rozhodlo sa o vyslaní posolov do západnej Európy. Vyslanci navštívili Benátky a Rím, kde upozornili na ťažké postavenie arménskeho vidieckeho obyvateľstva. Katolikos bol ochotný dokonca aj uzavrieť úniu s Rómom. Aj on sám sa neskôr vybral do Ríma, Poľska a Moskvy. Jeho nástupca Mikhael I. Sebastaci inicioval ďalšiu misiu na západ. Túto viedol Abgar Tochateci. Najznámejšia je misia syna karabašského šľachtického rodu Israela Oriho po roku 1680. Vyše dvadsať rokov bol na cestách, žil v Taliansku, Francúzsku, Nemecku, ale všade sa stretával až na výnimky s ľahostajnosťou. Nakoniec sa presvedčil, že reálnym spojencom by mohlo byť Rusko. Cár Peter I. (1672 – 1725) prisľúbil pomoc, keď ukončí vojnu so Švédmi. Israel Ori počas ďalších ciest v roku 1711 v Astracháni náhle zomrel (Istorija armjanskogo naroda, 1980: 167).

Začiatkom 18. storočia prežívala Perzia ťažkú krízu. Vnútorne rozbroje zachvátili krajinu a proti oslabenej centrálnej moci povstali mnohé kmene. V roku 1722 afgánski povstalci dobyli Isfahán a zvrhli šáha Husseina. Osmanská ríša sa chystala na ďalšie dobývanie Zakaukazska a Perzie. Medzitým cár Peter I. víťazne ukončil vojnu so Švédmi a začal pripravovať perzské, alebo kaspické ťaženie. Chcel ovládnuť západné pobrežie Kaspického mora a upevniť sa v Zakaukazsku. V lete 1722 sa ruské vojská pohli z Astracháne. Došli až do Baku, ale Peter I. nakoniec z rôznych príčin vojská stiahol. Zakaukazské národy však začali národooslobodzovací boj, ktorý skončil neúspešne.

pešne, výsledkom bola turecká invázia. Až za Kataríny II. Veľkej (1729 – 1796) Rusko postupne anektovalo Krym, východné Gruzínsko, Karabach. Perzia sa z Východnej Arméni definitívne stiahla v roku 1828, keď sa rusko-perzská hranica ustálila na rieke Araks.

Východní Arméni sa síce oslobodili spod muslimskej nadvlády Perzie, ale až taká výhra to nebola. V Rusku mali napr. zakázané stavať arménske chrámy a ako nepravoslávni nemohli navštevovať pravoslávne kostoly.

Postavenie Arménov v Osmanskej ríši bolo v tom čase omnoho lepšie, hoci život vo východnej Anatólii zostával rovnako ťažkým. Ale arménsky *millet* bol predsa len istým druhom samosprávy. Istanbul bol však centrom arménskej kultúry a vzdelania, vydávali sa arménske knihy a noviny, fungovali arménske školy. Mládež študovala na zahraničných univerzitách a absolventi potom zakladali prvé spolky, ktoré prerástli do politických strán. V roku 1839 začal v Turecku *Tanzimát*, obdobie reforiem. Nemuslimské menšiny boli zrovnoprávnené, hoci sa od nich žiadalo, aby sa vzdali snáh o nezávislosť, aby prijali, že sú súčasťou neexistujúceho „osmanského národa“.⁹ V roku 1860 vydal sultán nariadenie, ktoré slúžilo pre arménsku menšinu ako ústava, na základe ktorej získali celý rad práv. Bola vytvorená dvojkomorová arménska rada – svetská a duchovná komora pod vedením patriarchu. Táto rada mohla voliť, alebo aj odvolávať patriarchu. Oproti tomu v ruskej Arménii žiadna autonómna samospráva neexistovala a pozícia cirkvi bola značne oslabená. Nariadenie o statuse Arménskej cirkvi jej nielen nepridalo žiadne práva, ale obmedzilo aj dovedajšie. Katolikos začal určovať cár a mohol dosadiť aj toho, kto dostal najmenej hlasov.

V Osmanskej ríši sa však čoraz viac aj pod vplyvom zahraničných udalostí prebúdzal arménsky nacionalizmus. Séria osmansko-ruských vojen podporila v osmanskej vláde obavy z arménskej kolaborácie s nepriateľom. Muslimské obyvateľstvo sa nazdávalo, že majú Arméni zrazu primého práva. Nevraživosť rástla. Reformy *Tanzimatu*, ktoré mali modernizovať ríšu, spôsobili zánik tradičnej hierarchizácie spoločnosti na muslimov a nemuslimov, pričom obe tieto skupiny mali jasne stanovené práva a povinnosti. Z niekdajšieho *millet-i-sadika* – verného národa – sa pomaly stávala nenávidená menšina. Nakoniec to viedlo k tzv. „arménskej otázke“ a k masakrám v rokoch 1894 až 1996, čo dovŕšili mladoturci genocídou v 1915 a nasledujúcich rokoch. Ale to už je iný príbeh.

⁹ Osmanská ríša bol multietnický štát, takže žiadny jednotný osmanský národ neexistoval. V období reforiem sa od národnostných menšín žiadalo, aby sa výmenou za rovnaké občianske práva vzdali svojej národnej identity v prospech „jednotného osmanského národa“.

POUŽITÁ LITERATÚRA:

- Arménské kroniky od jezera Van*. XVI. XVIII. století (2011). Vybrala, přeložila, úvodem a poznámkami opatřila Petra Košťálová. Červený Kostelec : Pavel Mervart.
- Davrižeci, A. (1973). *Kniga istorij*. Pevod s armjanskogo, predislovie i kommentarij L. A. Chanlarjan. Moskva: Nauka.
- Dmitrijev, V. (2012). *Mesto i roľ Armenii vo vzaimootnošenijach Rimskoj imperii i sasanidskogo Irana v IV. v.* Materialy naučnoj konferencii. Vanadzor : Izdatel'skij dom SIM, 91-108.
- Istorija armjanskogo naroda* (1980). Jerevan : Izdatel'stvo jerevanskogo universiteta.
- Rodionova, E. M. (2007a). Armjane v kul'turnoj žizni Irana XVII veka. *Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta im. A.L. Gercena*. No 14 (37) Aspirantskie tetradi: Naučnyj žurnal, 165-170.
- Rodionova, E. M. (2007b). *Persy-musul'mane i armjanskaja obščina Novoj Džulfy v 17. v.* Četvertye Torčinovskie čtenia. Filosofija, religija i kul'tura stran Vostoka. Materialy naučnoj konferencii. 7. – 10. Fevralja 2007 g. Sanktpeterburg : Izdatel'stvo SPb. GU, 166-173.
- Stepanjan, A. (2014). *Vklad armjan v Osmanskoj imperii: Osmanskaja imperija i zapadnye armjane*. <http://www.diplomat.am/load/public/1/5-1-0-617> (cit. 15.4.2015).
- Šaginjan, V. (2001). *Dejiny Arménie od počátku až do roku 2000*. Praha : Nakladatelství Karolínium.
- Trever, K. V. (1959). *Očerki iz istorii Kavkazskoj Albanii*. Moskva – Leningrad : AN SSSR.